

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Bakonyi Eszter

Bízni vagy nem bízni?

A demokratikus intézmények iránti bizalom a rendszerváltás után Kelet- és Közép-Európában – és ezen belül Magyarországon

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Lengyel György, D.Sc.
egyetemi tanár

Budapest, 2011

Szociológia és Társadalompolitika Intézet

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Bakonyi Eszter

Bízni vagy nem bízni?

A demokratikus intézmények iránti bizalom a rendszerváltás után Kelet- és Közép-Európában – és ezen belül Magyarországon

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Lengyel György, D.Sc.

egyetemi tanár

© Bakonyi Eszter

Tartalomjegyzék

<u>Tartalomjegyzék.....</u>	<u>3</u>
<u>1. Fejezet: Kutatási előzmények és a téma indoklása.....</u>	<u>4</u>
<u>2. fejezet: Felhasznált módszerek.....</u>	<u>11</u>
<u>3. fejezet: Az értekezés eredményei.....</u>	<u>13</u>
<u>4. Fejezet: Főbb hivatkozások.....</u>	<u>19</u>
<u>5. Fejezet: Publikációk.....</u>	<u>23</u>

1. Fejezet: Kutatási előzmények és a téma indoklása

A bizalom sokáig nem került be a szociológiai fősodorba, különösen a társadalmi és a rendszer szintjén megjelenő bizalom. A szociálpszichológia már komolyabban foglalkozott az interperszonális bizalommal, ám ezeket az elméleti megfontolásokat nem lehet igazán meggyőzően átültetni az egyéni szintről a komplex társadalmak és politikai rendszerek szintjére. Az 1980-as években aztán a társadalomtudósok egyre nagyobb figyelmet fordítottak a közbizalom és a rendszer iránti bizalom felé. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a nyugat-európai régi demokráciák, kapitalista piacgazdaságok és jóléti államok azzal szembesültek, hogy az életszínvonal ugyan jóval magasabb, mint 40 évvel korábban vagy mint Európa és a világ más részein, mégis folyamatosan erősödik a polgárok elégedetlensége. Másrészt pedig azáltal is időszerűvé vált a politikai és gazdasági rendszerek iránti bizalom, hogy az 1980-as évek végén összeomlott az államszocialista rendszer Kelet- és Közép-Európában, ami lehetővé tette, hogy új demokratikus rendszerek jöjjenek létre, és ezeknek olyan működő rendszerekké kellett válniuk, amelyekben megbíznak az állampolgárok vagy legalább elfogadják és tiszteletben tartják.

A társadalmi bizalmat sokáig úgy elemezték és elemzik még ma is, mint ami egy bizonyos szintet jelent egy skálán vagy a népességnek egy bizonyos hányadát, akik a rendszer intézményei vagy az ismeretlen (anonim) mások iránt valamilyen véleményt fogalmaznak meg. Ezek a tanulmányok és vizsgálatok azonban általában figyelmen kívül hagyják vagy nem foglalkoznak azzal, hogy feltárják a bizalom fogalmának tartalmát: vajon a válaszadók ugyanarra a kérdésre válaszolnak-e, mint amire a kutatók gondolnak; vajon vannak-e olyan intézmények vagy társadalmi csoportok, amelyek hasonlóak vagy különböznek egymástól a polgárok bizalomról való gondolkodása alapján; vajon van-e jellemző struktúrája az intézményi bizalomnak és milyen ez a struktúra, hogy változik az időben; és hogy vajon a társadalmi jellemzők, mint az informáltság, a képzettség vagy az érzékelt társadalmi siker befolyásolja a bizalmat vagy sem. De mielőtt bemutatnám a doktori disszertációm társadalmi és intézményi bizalommal kapcsolatos megközelítését, szeretnék megemlíteni néhány elméleti megfontolást, vitát és megállapítást a bizalommal és az intézményekkel kapcsolatban, amelyek fontos kiindulópontot jelentettek a kutatásomhoz.

A bizalom modern elméletéhez fontos lépést jelentett Niklas Luhmann distinkciója a társadalmi bizalom (trust) és a rendszer iránti bizalom (confidence) között. Nagyon röviden összefoglalva az első fogalom az ismeretlen, anonim mások iránti bizalmat, míg az utóbbi

elsősorban a rendszer iránti bizalmat jelenti. A trust-típusú bizalom tudatos folyamatot jelent, amelynek során az egyén belső oktulajdonítással írja le a helyzeteket, ezzel szemben a confidence-típusú bizalom nagyrészt öntudatlanul működik, és a bizalom megsértését az egyén külső oktulajdonítással magyarázza. A civil társadalom és a társadalmi tőke elméletei is fontos megállapításokkal egészítették ki a bizalom modern koncepcióját, amikor hangsúlyozták a bizalomnak a különböző előnyös erőforrásokhoz való hozzájárásban játszott szerepét. Egy további fontos irányzat, amely hatott az elemzésem megközelítését megalapozó elméleti alapvetésekre a „bizalom mint folyamat” (trust as a process) elmélete. Ez a megközelítés kiemeli a múlt tapasztalatainak szerepét a bizalom működése során, miközben egy olyan komplex modellt igyekszik létrehozni, amely magába foglalja a szoros kapcsolatokat, az anonim mások, valamint az intézmények iránti bizalmat. Az intézményekkel foglalkozó elméletek közül egyrészt használtam a gazdasági és a racionális döntéseméleti megközelítéseket, másrészt pedig a kulturális és történelmi elméleteket az intézmények keletkezésének, működésének és változásának bemutatásához.

Nagyon sok vita van arról a társadalomtudósok között, hogy a bizalom stabil demokratikus rendszerekben létezhet csak vagy éppen ellenkezőleg, megszűnik létezni, ha intézmények biztosítják a szabályok és a jog érvényesülését. Arról is vita van, hogy az anarchia és a káosz segíti vagy akadályozza a bizalom létrejöttét. Ugyanígy vitatkoznak a különböző szerzők azon is, hogy egyáltalán mérhetővé lehet-e tenni a bizalmat, és ha igen, kétértékű változóként (bízik vagy nem bízik), folyamatos változóként (például egyszerű skálával) vagy valamilyen más módon. A kutatók általában függő és független változóként is vizsgálják a bizalmat. Azok a szerzők, akik független változóként használják a bizalmat, mint például Gambetta, Putnam vagy Luhmann, elsősorban a bizalom által elérhető előnyökkel foglalkoznak. Vagyis arra koncentrálnak, mennyire képes a bizalom csökkenteni a tranzakciós költségeket, mennyire segíti elő a kooperációt, hoz létre társadalmi tőkét és csökkenti a bizonytalansággal járó kockázatokat. Ezzel szemben azok a szerzők, akik függő változóként kezelik a bizalmat, például Yamagishi, Coleman, O'Neill vagy Zucker, azokat a jellemzőket kutatják, amelyek hatással lehetnek a bizalomra. Ők azoknak a jellegzetességeit kutatják, akik iránt nagy a bizalom, hogy melyek lehetnek a bizalomépítés feltételei, továbbá a bizalmat közvetítő reputációjának szerepét és a bizalmi kapcsolatokat létrehozó szervezetek jellemzőit. Khodyakov a bizalom olyan újfajta használatát javasolja, ami a fogalom dinamikus oldalát hangsúlyozza. Ha nem úgy tekintünk a bizalomra, mint a társadalmat összetartó kötőanyagra, hanem mint egy társas gyakorlatra vagy folyamatra, akkor a terminusba beemeljük a két fél felelősségét és elkötelezettségét, valamint a társadalmi változás lehetőségét. A bizalom tehát

azt jelenti, hogy előre feltételezzük, a másik fél morális kompetenciájának köszönhetően jó szándékot fog mutatni, ami lojalitás, nagylelkűség és becsületesség formájában jelenik majd meg.

Sok bizalommal foglalkozó szerzőhöz hasonlóan én is úgy gondolom, hogy a bizalom fogalmával kapcsolatban fontos hangsúlyozni az időbeliség aspektusát, azaz a bizalom kutatása során mindig figyelembe kell venni a múlt eseményeit és a jövő kilátásait, valamint a kulturális-történelmi kontextust. Ez azt is jelenti, hogy a bizalom fennmaradása nagyban függ az interakcióba lépő felek múltbeli tapasztalataitól és reputációjától, akiknek az interakcióval járó materiális és posztmateriális előnyökre vonatkozó jövőbeni várakozásaik is vannak.

Ezekon a vitákon túl érdemes megemlíteni azt is, hogy néhány kutató nem ért egyet abban a kérdésben sem, hogy az intézményi bizalom is konceptualizálható és mérhető fogalom vagy csak az interperszonális bizalom az. Margaret Levi például határozottan azt állítja, hogy bizalom csak egyének között létezhet, míg a megbízhatóságot egyénekhez és intézményekhez is lehet kapcsolni. Érvelése szerint az állampolgárok nem bíznak magában az államban, viszont „kifejezik azt a meggyőződésüket, hogy a képviselői általában megbízhatóak”¹. Russell Hardin hasonlóan vélekedik amikor azt mondja, a kutatóknak nem az állam és az állami intézmények iránti bizalommal kellene foglalkozni, hanem a megbízhatóságra kellene koncentrálniuk. Én elfogadom ezeket az érveket, de úgy vélem, az intézményi bizalom létezhet abban az értelemben, mint egy társadalmi folyamat, amelynek során két fél kapcsolatba kerül egymással, ezáltal mindkettőnek valamifajta felelőssége és elkötelezettsége van az adott helyzetben. Másként fogalmazva: Levihez és Hardinhoz képest én sokkal inkább úgy tekintek az intézményekre, mint a rendszer szereplői és cselekvői. Ezen túl úgy vélem, hogy az intézményi bizalom a modern társadalmakban fontosabb szerepet játszhat az interperszonális bizalomnál, mivel az emberek megfelelőbb erőforrásokhoz juthatnak gyorsabban és egyszerűbben az intézmények, mint a többi polgár, a társaik által. A személyközi és a személytelen bizalom közti legfőbb különbség, hogy valamilyen társadalmi cserére kerül sor. Az interperszonális bizalom jobban függ a társas interakcióktól, de ezek többnyire reciprok és kevésbé kockázatos interakciók. Összességében disszertációm konceptuális keretében a bizalom erősen kapcsolódik mind a racionális döntéshozatalhoz, mind a becsületességről és az erkölcsről alkotott elképzelésekhez, valamint magába foglalja a múlt, a jelen és a jövő hatását annak eldöntésében, hogy az egyén bízni fog vagy nem bízik.

¹ Quoted by Khodyakov, Dmitry (2007): Trust as a Process: A Three-Dimensional Approach, *Sociology* 2007/41., p. 123.

A gazdasági elméletek többnyire úgy tekintenek az intézményekre, mint a gazdasági élet külsődleges, spontán módon létrejövő szereplőire vagy mint amelyek a láthatatlan kéz által jönnek létre, de semmiképpen sem úgy, mint amelyeket az emberek hoznak létre. Az intézmények e megközelítések szerint szorosan kötődnek a piaci versenyhez. Azért jönnek létre és maradnak fenn, mert a társadalom vagy legalábbis a domináns társadalmi csoport számára előnyösek. Az intézmények kielégítik a szükségleteket, információt szolgáltatnak, megbüntetik a csalókat, és ezáltal optimális helyzetet hoznak létre a gazdaságban. A gazdasági és racionális döntéelméleti megközelítések tehát azt mondják, hogy a létező intézményeknek hasznosnak és hatékonyak kell lenni a cselekvők érdekei szempontjából, és minden nem hatékony tevékenység vagy szuboptimális helyzet valamifajta állami beavatkozás eredménye².

A gazdasági megközelítések szerint az intézmények azért jönnek létre, választódnak ki és maradnak fenn, mert társadalmi hasznuk van. Meghatározzák a játékeret, a játékszabályokat, a viszonyítási pontokat és a viták elrendezését az élet különböző területein, ahol az emberek interakcióba lépnek egymással. Az intézmények az idő és a tér mérésének definiálásával segítik a modern kereskedelmet és cserét, hozzájárulnak a cserékhez a magántulajdon alapelveinek meghatározásával, a házassági és a családi együttélés szabályaival segít kialakítani a társadalmi együttélés alapelveit és a felelőségeket, a gazdasági termelés és elosztás megszervezésével strukturálják az erőforrások feletti vitákat, alkukat, és végül egyszerűsítik és kevésbé költségessé teszik a döntéshozatalt a politikai és az állami intézményrendszer meghatározásával, amelyben a képviselők végezhetik a jogalkotást. Ám a racionális döntéelmélet szerint az egyének nem részesítik előnyben a társadalmi és kollektív előnyöket, ehelyett mindig a szűk értelemben vett racionalitás stratégiáját követik, azaz a saját önérdeküket tartják szem előtt. Az egyének lényegében azért vesznek részt intézményekben, intézmények működtetésében, mert így többet nyerhetnek, egyszerűbben és kevesebb költséggel valósíthatják meg az érdekeiket, mint ha egyedül cselekednének. Az intézményi szabályok pedig a számos társadalmi szereplő különböző érdekei közti konfliktusok termékei³.

A racionális döntéelméleti megközelítést több más társadalomtudományi iskola kritizálja. Bár általában a legtöbb szerző egyetért abban, hogy az intézmények társadalmi cselekvések

² Knight, Jack (1992): *Institutions and Social Conflict*, New York: Cambridge University Press, p. 13.

³ Knight, Jack (1992): *ibid.*, pp. 22-28.

eredményei és azért maradnak fenn, mert hasznosak a közösség számára, a racionális döntésméletet általában azért kritizálják, mert nagyon leszűkíti a megfigyelési fókuszát, ami egyedül e folyamatok racionalitása. A szociológusok többnyire azért kritizálják ezt a megközelítést, mert nem fordít figyelmet a normák vezérelte viselkedésekre, valamint az értékek, a preferenciák és az intézmények keletkezésének magyarázatára. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a racionális döntésméleti szerzők elméleteiket általában a jelen helyzetre alapozzák, és az intézmények keletkezését és fennmaradását retrospektív módon és funkcionalista megközelítéssel teszik: az adott intézmények azért léteznek, mert hatékony módon érnek el hasznos eredményeket. A létező intézmények tehát funkcionálisan hasznosak, hatékonyak, stabilak és egyensúlyt hoznak létre a rendszerben.

Knight leírását követve alapvetően négyféle kritikát érdemes itt megemlíteni összefoglalásképpen. Az első szerint a racionális döntésmélet nem veszi figyelembe a preferenciák változó természetét. A második típus arra épül, hogy ez a megközelítés úgy tekint az intézményekre mint autonóm és önérdékkövető egyének által meghatározott rendszer szereplőire, és nem magyaráz meg két fontos társadalmi jellemzőt. Az egyik, hogy az intézmények maguk is utalnak rá és magukban hordozzák a közösség közös történelmi tapasztalatait, a másik pedig az, hogy az intézmények a közös tapasztalatokra és reprezentációkra épülő közösség tagjainak az összetartozás-érzését nyújtják. A harmadik típusú kritika azt mondja, hogy a racionális döntésméleti iskola igazából adós marad az egyéni és társas interakciókban lévő szuboptimális és nem hatékony helyzetek, eljárások magyarázatával. A negyedik szerint pedig a racionális döntésméleti szerzők figyelmen kívül hagyják a hatalmi viszonyokat, amelyek gyakran meghatározzák az intézmények létrejöttét és fennmaradását⁴.

A kulturális megközelítések az intézmények keletkezésével kapcsolatban abból indulnak ki, hogy az intézmények olyan környezetben jönnek létre, ahol mindig már léteznek intézmények. A szociológiai institucionalisták szerint az intézményeket nemcsak azért választják ki, mert hasznosak a közösség számára, hanem mert az értelmezések kollektív módjait és társadalmi legitimitást nyújtanak a cselekvők számára. Ezáltal az intézmények a társadalmi identitás fontos elemeit biztosítják az intézményrendszer szereplői részére. Az emberek azért választanak és tartanak fenn intézményeket, mert fontosnak tartják az általuk a rendszerben betöltött társadalmi és kulturális szerepeket. Ez segít megérteni a társadalmi és politikai rendszerben láthatóan fennálló nem hatékony eljárásokat is. Az intézmények

⁴ Knight, Jack (1992): *ibid.*, pp. 17-18.

létrejöttükor mindig kölcsönöznek a már meglévő intézményi eljárásokból, hiszen a reformokat mindig meghatározzák a közösség kognitív rendszerei, ezért az intézményeket legalább részben meghatározza a múlt. A szociológiai institucionalizmus e megfontolásai sok kritikát is kapnak amiért a makroszintű folyamatokra koncentrálnak és megfedezik az egyénekre vonatkozó elgondolásokról. A szociológiai intézményelmélet által leírt világot gyakran emlegetik úgy, hogy „cselekvések cselekvők nélkül”. Kritikusai azt is javasolják, hogy az irányzatnak több figyelmet kellene fordítania a viták során kialakuló és nem csak az értelmezések útján születő jelentésekre, előírásokra és szimbólumokra⁵.

A történelmi institutionalisták is abból indulnak ki, hogy az intézmények mindig már eleve létező jellemzői a társas életnek, és ezért az új intézményeket mindig meghatározza a múlt. Ez a megközelítés egyedinek mondható abban, hogy nem deduktív módszerrel dolgozik, mint például a racionális döntésemélet, hanem induktív eljárással. Amikor elemzik, hogy bizonyos szereplők miért viselkednek úgy, ahogy megfigyelték, történelmi adatokat és összefüggéseket használnak a magyarázathoz. A cselekvők történelmi elemzését neoweberiánus megközelítésnek is nevezik, és lehetővé teszi annak magyarázatát, miért jön létre egy adott intézményi keret vagy rendszer, amikor a kalkuluselmélet (calculus approach) szerint több lehetséges egyensúlyi állapot is megvalósulhatna. Ám a történelmi institutionalisták induktív módszerének hátránya is van a deduktív módszerekkel szemben, mert az elemzéseiknél több időt vesz igénybe az eredmények feltárása és szisztematikus elemzésbe rendezése a különböző kultúrákban és a világ eltérő régióiban zajló, az intézmények létrejöttével és változásával járó általános jelenségek, folyamatok esetében⁶.

Az államszocializmus idején Kelet- és Közép-Európában úgy tekintettek az intézményekre, mint a polgárok ellenségei, az idegen megszállás és a diktatúra képviselői. Ezért nagyon erős volt velük szemben a bizalmatlanság. A civil társadalom elmélete alapján azt mondhatjuk, hogy komoly probléma látható itt az interperszonális és az intézményi bizalom közötti viszonyban. Mivel az emberek nem vehettek részt önkéntes szervezetekben, nem tudták megtanulni mikroszinten, hogy hogyan kell együttműködni és megbízni más emberekben. A bizalom ezért nem jött létre egyéni szinten, mert hiányzott az erős civil társadalom, ezáltal a bizalmat nem lehetett általánosabb, magasabb szintre, az állami intézményekre transzformálni. Amint a társadalmi tőke elméletének hívei állítják, ha nincs civil társadalom, nincs intézményi bizalom sem.

⁵ Hall, Peter A. – Taylor, Rosemary C. R. (1996): Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, 1996/44., pp. 953-954.

⁶ Hall, Peter A. – Taylor, Rosemary C. R. (1996): *ibid.*, pp. 954-955.

Egy másik elméleti hagyomány szerint van alternatív magyarázat az államszocialista országokban megfigyelt csekély intézményi bizalomra. Ez a megközelítés azt mondja, hogy az intézményi bizalom létrejötte attól függ, hogy az állami intézmények mennyire képesek kielégíteni a társadalom szükségleteit és igényeit. A civil társadalom hiánya és a gyenge interperszonális bizalom magyarázhatja azt, hogy alacsony az intézményekbe vetett bizalom, de ezen elmélet szerint ennél sokkal fontosabb, hogy az államszocialista kormányok és államok nem tudták ellátni a polgáraikat azokkal a javakkal és szolgáltatásokkal, amelyekre szükségük volt. És minthogy az intézmények nem tudták ellátni a feladatukat, a kelet- és közép-európai polgárok az államszocialista rendszerekben nagyon hamar megtanulták, hogy nem érdemes az állam segítségére várni, és hogy annál sokkal hatékonyabb a személyes kapcsolatokon keresztül, gyakran illegális módon hozzájutni a szükséges cikkekhez és szolgáltatásokhoz. Khodyakov szintén leírja ezt a Szovjetunióról szóló elemzésében: „a gyárigazgatóknak állami tulajdonban lévő nyersanyagokat kellett csereberélniük más gyárigazgatókkal, közhivatalnokokat kellett megvesztegetni és elfogadhatatlan minőségű termékeket kellett gyártaniuk, hogy teljesítsék a központilag megtervezett célokat. Ezért bizalmon alapuló kapcsolatokat kellett kiépíteniük a többi igazgatóval, mert a tevékenységük illegális volt és büntetést kockáztattak, ha az állam rajtakapja őket (Anderson, 1995; Kapustkina, 2004). Az ezekben az időkben tapasztalt társadalmi és gazdasági nehézségek megtanították az embereket arra, hogy a rokonaikkal, barátaikkal, sőt a barátaik barátaival való kapcsolatokra támaszkodjanak ahelyett, hogy az államtól várják a szűkösen rendelkezésre álló fogyasztói cikkek és szolgáltatásokat”⁷.

Az államszocialista rendszer intézményeinek diszfunkcionális problémái mellett néhány szerző az erkölcsi aspektus szerepét is kiemeli a rendszerváltás előtti idők alacsony intézményi bizalmával kapcsolatban. Ha az erkölcsi ítéletek fontos szerepet játszanak a polgárok intézményekre vonatkozó attitűdjeinek alakulásában, akkor a társadalmi etikával kapcsolatos problémák negatív hatást gyakorolnak az intézmények iránti bizalomra. Ahogy Yang fogalmaz: „a bizalom először is egy affektív komponenst tartalmazó attitűd és a morális megerősítés egy formája, ami nélkülözhetetlen a morális önmeghatározáshoz, a pozitív szerephez és a morális megítéléshez (J. P. Miller, 1994; Weinstock, 1999). Ugyanakkor egy bizalmatlan politikai kultúrával, ideológiai törésvonalakkal, etnikai feszültségekkel, jövedelmi

⁷ Khodyakov, Dmitry (2007): *op. cit.*, p. 119

szakadékokkal és települési különbségekkel rendelkező heterogén társadalomban nehéz elérni az affektív típusú bizalom széles körben való elterjedését”⁸.

Végül a disszertációm bemutatásához szánt bevezető összegzéseként lényeges megemlíteni azt is, hogy a dolgozatnak három alapvető célkitűzése volt. Az első cél az volt, hogy a társadalmi és intézményi bizalommal kapcsolatosan néhány elméleti megfontolást empirikus adatokon vizsgáljak meg. A második cél az volt, hogy feltárjak olyan társadalmi és kognitív folyamatokat, amelyek az új demokráciák társadalmaiban, valamint Magyarországon zajlottak, amely utóbbi esettanulmányként szolgált a vizsgálatban ahhoz, hogy részletesebb, konkrétabb és mélyebb elemzéseket lehessen végezni: hogy fel lehessen tárni az intézményi bizalom különböző mintázatait Kelet- és Közép-Európában a polgárok megállapításai alapján. Végül a harmadik céлом az volt, hogy ne csak a társadalmi bizalomnak a különböző társadalmi háttérváltozókkal való összefüggését mutassam be, hanem megpróbáljam feltárni a bizalom és a megbízhatóság tartalmát: hogyan hozzák meg a polgárok a bizalomra vonatkozó döntéseiket, hogyan lehet modellezni az intézményrendszert az intézmények iránti társadalmi bizalom alapján, milyen társadalmi csoportok határozhatók meg az intézmények iránti bizalmuk struktúrája alapján, ezek a csoportok hogyan változtak az időben és hogyan alakították a társadalom arculatát, és végül hogy milyen megfontolásokhoz juthatunk, ha a bizalmat a maga rendszerszerűségében vizsgáljuk és mérjük oly módon, hogy a modellbe bevonjuk a bizalom három dimenzióját, a sűrű (thick), a laza (thin) és az intézményi bizalmat.

2. fejezet: Felhasznált módszerek

A doktori disszertációmban csak kvantitatív módszereket használtam ahhoz, hogy feltárjam a társadalmi bizalom tartalmát, változásait és struktúráját. Egyszerű és többváltozós statisztikai elemzéseket végeztem különböző kelet- és közép-európai országokban, valamint Magyarországon az elmúlt húsz év során készített országosan reprezentatív survey-mintákon. Disszertációmban nagyrészt exploratív elemzéseket készítettem a társadalmi és az intézményi bizalom főbb jellemzőinek feltárására, de magyarázó modelleket és tesztek is végeztem a bizalom társadalmi és demográfiai jellemzőinek vizsgálatához.

⁸ Yang, Kaifeng (2006): Trust and Citizen Involvement Decisions: Trust in Citizens, Trust in Institutions, and Propensity to Trust, *Administration & Society*, Vol. 38, No. 5, p. 590

A felhasznált módszertan alapján négy nagyobb egységre osztható a disszertációm. A következőkben ezt a négy módszert fogom röviden összefoglalni, valamint a felhasznált adatállományokat mutatom be.

Az első részben nemzetközi összehasonlító adatokon végeztem exploratív elemzést annak feltárásához, hogy milyen jellegzetességei vannak a kelet- és közép-európai új demokráciáknak az intézményi bizalom szempontjából. Az Európai Értékvizsgálat (EVS) két hullámának adatait használtam a rendszerváltás utáni évtized elejéről és végéről, és a következő országok szerepelnek az elemzésben: Bulgária, Csehország, Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia. Ez lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy mi történt a kelet- és közép-európai régióban a demokrácia első évtizedében, hogyan tudott az intézményrendszer felépíteni és megerősíteni egy bizalomkeltő képet a közvéleményben, mely intézmények voltak jobban vagy kevésbé sikeresek ebben, milyen jellegű intézményi dizájn jelenik meg a megbízhatóság alapján, és ez a dizájn hogyan változott az idő előrehaladtával. Ez az adatbázis lehetővé tette számomra a kelet- és közép-európai régió fontosabb sajátosságainak feltárását és összehasonlító elemzések elvégzését, amelyek során előbb összevettem a közép-európai és a délkelet-európai régiót, majd pedig az egyes közép-európai országokat egymással és időben is. Ezekhez a vizsgálatokhoz szeparált főkomponenselemzéseket, hierarchikus klaszterelemzéseket, valamint varianciaanalíziseket végeztem.

A második részben exploratív elemzéssel próbáltam feltárni azt, hogy melyek a főbb trendek az intézményi bizalom esetében a disszertációm esettanulmányaként szolgáló Magyarországon. Kutatásom e részéhez longitudinális vizsgálatot végeztem. A felhasznált adatbázisban 15-20 intézményről volt adat, amelyek a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet havi rendszerességgel 1200 ember megkérdezésével az elmúlt két évtizedben végzett országosan reprezentatív felméréseiből származtak. Az adatbázis lehetővé tette a különböző intézménytípusok iránti bizalom trendjének összehasonlítását a demokrácia két évtizede alatt. A longitudinális vizsgálat leíró elemzése mellett társadalmi al csoportokat hoztam létre a polgárok intézményi bizalmának struktúrája és intenzitása alapján, majd pedig e csoportok változását vizsgáltam meg a magyarországi demokrácia eltelt két évtizede során. Kutatásom e második fázisához szeparált főkomponenselemzéseket, K-means klaszterelemzéseket, valamint egyszerű leíró statisztikai elemzéseket végeztem.

Kutatásom harmadik részeként ismét exploratív elemzést végeztem. Lehetőségem adódott egy saját kérdésblokk kidolgozására az intézményi bizalom tartalmának feltárásához, valamint korábbi tanulmányok néhány elméleti megfontolásának és empirikus eredményeinek teszteléséhez. Ez a survey-felmérés 2009 áprilisában zajlott, és a Medián végezte országosan reprezentatív, 1200 fős mintán. Ez a keresztmetszeti vizsgálat lehetőséget nyújtott a számomra, hogy mélyebben belemenjek a társadalmi és intézményi bizalom tartalmába és jellemzőibe, hogy feltárjam a bizalom és bizalmatlanság motivációit, és hogy megvizsgáljam az időlegesség (temporalitás) és az útfüggőség hatását. A bizalom tartalmának és jellemzőinek elemzéséhez nagyrészt Niklas Luhmann elméletét használom a társadalmi és a rendszer iránti bizalomról (trust- és confidence-típusú bizalom), valamint a „bizalom mint folyamat” (trust as a process) megközelítést. Az egyszerű leíró statisztikai elemzések mellett szeparált főkomponenselemzéseket végeztem.

Kutatásom negyedik fázisában az előzőleg megfogalmazott három hipotézisemet teszteltem. Ez a vizsgálat magyarázó vagy konfirmatív része. Ehhez ugyanazt az adatbázist használtam, amelyet a keresztmetszeti vizsgálat esetében már röviden bemutattem. A hipotéziseim esetében az volt a célom, hogy társadalmi és gazdasági háttérváltozók szerepét vizsgáljam az intézményi bizalom működésével kapcsolatban. Az első hipotézis az információ és más társadalmi tőkék szerepével foglalkozik, a második az életkor és az életciklus szerepét tárja fel és veti össze egymással, míg a harmadik a társadalmi és a gazdasági tényezők hatását és fontosság szerinti sorrendjüket vizsgálja. A hipotéziseim teszteléséhez a már korábban létrehozott szeparált főkomponenseket, valamint regresszióelemzésekre alapozott útelemzéseket és egyszerű regressziós elemzéseket végeztem.

3. fejezet: Az értekezés eredményei

Az egykori államszocialista országok új intézményei iránti bizalom összehasonlítása azt mutatja, hogy egyes országokban hosszú folyamat, amíg az új intézmények jelentős társadalmi bizalomra tesznek szert, míg más országokban ez gyorsabban zajlott. Ugyanakkor a rendszerváltás idején a legtöbb kelet- és közép-európai országban a demokrácia és a szabad verseny piacgazdaság új intézményei nagyon pozitív attitűdökkel és elvárásokkal szembesülhettek a polgárok részéről.

Az elemzéseim azt mutatják, hogy a kelet- és közép-európai államok elég hasonlóak voltak egymáshoz, kevés, inkább regionális eltérés volt a közép- valamint a délkelet-európai

országok között. Az idő előrehaladtával a polgárok egyre több tapasztalatot szereztek az új intézményrendszer és az egyes intézmények működéséről, az intézmények pedig a közbizalom tekintetében saját arculatot alakítottak ki vagy erősítették meg a közvéleményben meglévő arculatukat. Egyedibbé, különbözőbbé és sajátosabb szereplőkké váltak az egész kelet- és közép-európai régióban.

A rendszerváltást követő első években a volt államszocialista országokban létrejött új intézmények meglehetősen bizalomkeltőek voltak a polgárok számára. Ez arra utal, hogy az új intézmények nemcsak külső, a polgároktól távoli keretrendszert alkottak, hanem az identitások és a társadalmi kohézió komoly közvetítői és megjelenítői voltak. A gazdasági és a racionális döntéseméleti megfontolásoknak megfelelően a polgárok számára jól meg tudták határozni a demokratikus játékeret, a játékszabályokat, a viszonyítási pontokat és a vitarendezési szabályokat. Minthogy e társadalmakban komoly várakozások előzték meg a demokráciát, a szabad versenyes kapitalizmust, és főként a nyugati életmódot, nem meglepő eredmény az, hogy az új rendszer és intézményei kezdetben elég népszerűek voltak, és hogy sok polgár elfogadta és támogatta az új viselkedési szabályokat és normákat, valamint a rendszer működési elveit. Ahogy a kulturális és történelmi megközelítések képviselői fogalmaznak, az új demokratikus intézmények az értelmezések kollektív aktusait és a társadalmi identitás fontos elemeit voltak képesek közvetíteni a polgárok számára. Ezen túl mindez új volt ugyan a polgárok és a demokrácia új szereplői, tehát a szervezetek és intézmények számára is, az új eljárások és viselkedések mégsem voltak teljesen ismeretlenek és nehezen elsajátíthatók a számukra, minthogy a múlt és a múltbeli viselkedések erősen meghatározzák őket.

Empirikus eredményeim azt mutatják, hogy a kelet- és közép-európai demokráciák és piacgazdaságok első évtizedében az intézmények iránti bizalom trendjei jól leírhatók mind a kalkulus, mind a kulturális megközelítéssel, különösen az utóbbival. Magyarország esetében valamivel eltérő kép látható, amennyiben a viselkedések és az eljárások logikája távolabb áll a kulturális és jobban közelít a kalkuluselmélet érveléséhez. A közép-európai régióban a demokrácia első évtizedében elég magas, ám összességében közepes volt a bizalom a civil és társadalmi intézmények felé. Ez a bizalom ugyanakkor stabil szinten maradt a demokrácia első évtizede alatt, ami arra utal, hogy ezek az új intézmények a társadalmi identitás fontos elemeit nyújtották a polgárok számára az új körülmények között.

Ezzel szemben Magyarországon máshogy alakult az új demokrácia útja, mert itt az első évtizedet komoly csalódottság követte. És nemcsak az új civil és társadalmi intézmények, hanem gyakorlatilag az új berendezkedés összes intézménye veszített a bizalomból az első évtized során, kivéve az állami szolgáltatásokat. Ez arra utal, amit mind a longitudinális, mind a keresztmetszeti vizsgálataim is megerősítettek, hogy a magyar polgároknak nagyon erős igény és kívánság fogalmazódott meg az erős állam iránt. Mindez azt mutatja, hogy az intézmények ellenőrző-büntető funkciója lényegesebb volt a magyarok számára, mint az identifikációs funkciója. A délkelet-európai államokban az intézményeknek több időre volt szükségük ahhoz, hogy eltérő megítélést kapjanak és strukturáltabb képet alakítsanak ki a közvéleményben: az államszocialista rendszer összeomlása utáni első évtizedben kevés változást éltek meg.

A kelet- és közép-európai régiók intézményrendszereinek belső struktúráját tekintve szintén érdekes és nagyon eltérő trendeket lehet találni a közbizalom alakulásában. Az új intézmények egyénibbnek, sajátosabbak lettek a demokrácia első évtizede alatt, és így az egész rendszer strukturáltabb, összetettebb és specializáltabb lett az első évtized végére. Magyarországon viszont eltérően alakultak ezek a trendek. Itt az intézményekről a közvéleményben kialakult kép egységesebb, homogénebb lett, a korábbiakhoz képest kevesebb eltérés és árnyalat volt a rendszerben. Csak a szakszervezetek és a sajtó volt kivétel, amelyek nem illeszkednek ebbe a trendbe, ami egyrészt arra utal, hogy ez a két intézmény egy kicsit távolabb került az államtól a polgárok megítélése szerint, másrészt viszont azt is, hogy az emberek egyre jobban figyelmen kívül hagyták őket, ahogy megnőtt az erős állam iránti igényük. A teljes közép-európai régióban az intézményeknek nagyon magas elvárásokkal kellett szembesülniük a polgárok részéről a rendszerváltás után a hozzáértés, a hatékonyság és a megbízhatóság tekintetében, amit általában komoly csalódás követett. A délkelet-európai országokban eltérően alakult a kép. Ott kezdetben strukturálatlanabb rendszert alkottak az új intézmények, majd az idő előrehaladtával egyre heterogénebb lett ez a kép. Mindez arra utal, hogy Közép- és Kelet-Európában a demokrácia és a szabad versenyes piacgazdaság intézményei kevésbé szolgáltak identifikációs és referenciapontokként a polgárok számára, ám az emberek egy idő után megtanultak együtt élni velük, csak eltérő utakon és stratégiák alapján.

A közép-európai régió egyes országai valamivel hasonlóbbak egymáshoz a teljes kelet- és közép-európai régióon belül a történelmi, regionális és kulturális tapasztalatoknak és hasonlóságoknak köszönhetően, mégis nagyon eltérő trendeket és tendenciákat mutatnak az új

intézmények iránti bizalom szempontjából. Kelet-Németország természetesen kivételes eset a német újraegyesítés és az automatikus uniós csatlakozás miatt, de Kelet-Németországban is sok olyan trend figyelhető meg, amely megtalálható Magyarországon és Csehországban is. Magyarország esetében a legfontosabb eredmény, ami egyébként igaz a cseh esetre és részben Kelet-Németországra is, hogy a polgárok nagyon komoly elvárásokat tápláltak az új intézményrendszer iránt, amit ez utóbbiak egyszerűen nem tudtak teljesíteni. Ezt pedig erős csalódottság követte és az új intézmények iránti csökkenő bizalom. Ugyanez a trend figyelhető meg később az Európai Unió intézményei iránt is. Magyarországon az erősödő bizalmatlanság együtt járt a kényszerítő intézmények iránti bizalom növekedésével, amelyek a polgárok figyelésére és ellenőrzésére, a játékszabályok betartatására, valamint a csalók megbüntetésére specializáltak magukat. A magyar és a cseh esettől eltérően Szlovákiában és Lengyelországban az új intézmények jóval magasabb szintű társadalmi bizalmat élveztek és kevesebb bizalomcsökkenést voltak kénytelenek elszenvedni. A szlovák és a lengyel intézmények számára valódi sikertörténet volt a rendszerváltás utáni időszak, amikor függetlenné váltak a szovjet rendszertől, Szlovákia esetében pedig a csehektől is. Ezek az eredmények megerősítik a kulturális megközelítés koncepcióját, egészen pontosan a történelmi institucionalizmus érvelését azzal kapcsolatban, hogy a különböző államok eltérő módszereket használnak és másfajta jelentéskoncepciókat nyújtanak polgáraik számára. Ezek az eltérések befolyásolják a különböző országok polgárainak viselkedését, és ezáltal az intézményrendszer alakítani képes az adott ország politikai kultúráját és polgárai cselekvéseit.

A kelet- és közép-európai régióról, valamint Magyarországról készített elemzéseim megerősítik a nyugati demokráciák azon tapasztalatait, amelyek szerint az intézményrendszer, az intézmények működése és az állami tisztviselők tevékenysége átlátható ugyan, sőt sokkal átláthatóbb, mint korábban, mégis kevesebb bizalmat kapnak a közvéleménytől. A legtöbb intézmény legfeljebb mérsékelt vagy semleges szintet ér el a bizalom mérésére használt skálán, miközben sok intézmény iránt bizalmatlanok a polgárok. Csak nagyon kevés intézmény élvez igazán magas szintű közbizalmat. Ugyanakkor ezek az eredmények arra is utalnak, hogy a polgárok nemcsak absztrakt szereplőkként és eljárásokként tekintenek az intézményekre, hanem a teljesítményüket és a közvéleményben kialakult képüket is figyelembe veszik, amikor döntenek a megbízhatóságukról.

A magyar társadalomban a bizalom alapján meghatározható csoportok változásai azt mutatják, hogy egyre több ember szeretne valamifajta rendet vagy rendezettséget látni a társadalmi és gazdasági rendszerben. Az elképzelések szabad versenye a politikában, a

dolgozók szabad versenye a munkaerőpiacon, az értékek és szokások szabadsága a társadalomban sok ember számára annyira gyors és sokkoló lehetett, hogy nem tudtak vagy csak nehézségek árán tudtak adaptálódni az új helyzetekhez és elvárásokhoz. Emellett a nagyobb átláthatóság, a több információ és az információkhoz való egyszerűbb hozzáférés az új rendszer „sötét oldalát” is megmutatta a polgárok számára a csalásokról, a potyautasokról, a korrupcióról, valamint esetenként az intézmények és a tisztviselők hozzá nem értéséről. Ám ez nem jelenti azt, hogy a magyarok teljesen csalódottak és kiábrándultak a demokráciával és a szabad verseny gazdasági rendszerrel kapcsolatban, ezeket továbbra is támogatják. Ugyanakkor a rendszerváltást követő két évtizedben a civil társadalom intézményei és az állam ellensúlyaként funkcionáló intézmények egyre kevésbé voltak lényegesek és megbízhatóak a polgárok számára.

A „bizalom mint folyamat” megközelítésről magyarországi adatokon végzett empirikus elemzéseim azt mutatják, hogy a globalizáció elméletével szemben, amely szerint az erős kötésekben lévő sűrű bizalom átadja a helyét a laza bizalmi kapcsolatoknak⁹, a sűrű bizalom megerősödött a laza és az intézményi bizalommal szemben, miközben ez utóbbi kettő gyengébbé vált a rendszerváltás utáni két évtized során. Ez megint csak a magyar közvélemény csalódottságára utal, hiszen az új intézményrendszer és az ismeretlen (anonim) mások egyelőre nem tudtak felépíteni jelentős és stabil bizalmat. Miután valamennyi tapasztalatot szereztek a demokráciáról és a kapitalizmusról, az emberek nagyrészt az erős kötésekre támaszkodnak, miközben a gyenge kötések és az intézményeket inkább gyanakvóan szemlélik. Ezeket az eredményeket más vizsgálatok, tanulmányok is megerősítik, amelyek arról szólnak, hogy miközben csökkent az intézményi bizalom szintje, a társadalmi bizalom köre leszűkül, eközben a családi kapcsolatok koncentráltabbak lesznek és nagyobb szerepet kapnak a bizalommal kapcsolatos döntésekben¹⁰.

Az általam végzett elemzések azt is megmutatták, hogy az intézményeket többnyire a kompetenciájuk, és kevésbé a működésük során tapasztalható jó szándékuk miatt tartják megbízhatónak (vagy nem megbízhatónak) a polgárok. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy morális válság tapasztalható a magyar intézményrendszerben és a közéletben. Ennek eredményeként és ezzel párhuzamos folyamatként a személyes kapcsolatháló sűrűbbé válnak a társadalomban, és a bizalmi döntéseik során lényegesebb szerepet kap a civil társadalom. Ami azt mutatja, hogy a polgárok elég gyengének értékelik az állam és az állami intézmények

⁹ Sztompka, Piotr (2006): New Perspectives on Trust, *American Journal of Sociology*, Vol. 112, No. 3, p. 917

¹⁰ Utasi, Ágnes (2006): Társadalmi tőke és bizalom (Social Capital and Trust, in Hungarian), *Kritika*, 2006/6, http://www.kritikaonline.hu/kritika_06junius_cikkek_utasi.html

teljesítményét. A gyenge kötések és az intézmények elutasítása vagy hátrébb sorolása az erős kötésekkel szemben arra is utal, hogy a magyar társadalomban elég alacsony az önbizalom szintje, és ezzel párhuzamosan elég gyengének mondható a bizalom egy olyan rendszer iránt, amely a versengésen alapul, ami egyébként is szorongást kelt. Mindezen trendek és tendenciák azt mutatják, hogy a magyar társadalom komoly igényt és keresletet támaszt a kényszerítő intézmények iránt. Különösen akkor, ha ők maguk nem sikeresek vagy kényelmetlenül mozognak a rendszerben, de legalább a csalókat, a maguknál minden bizonnyal sikeresebb csalókat és szereplőket büntessék meg. Ez arra utal, hogy néhány veszélyes beállítódás és attitűd kezd tendenciaként megjelenni vagy megerősödni a magyar társadalomban.

Hasonló eredményeket találtam a hipotézisek tesztelése során. Amint erre más kutatások és felmérések is rámutatnak, a társadalmi siker legfontosabb mutatója a magyar társadalomban az anyagi sikeresség, miközben az emberek hajlamosak figyelmen kívül hagyni sikeresebb társaik egyéni képességeit és tehetségét. Ez a sikervakság ugyancsak a demokrácia és a kapitalizmus újfajta, versengésen alapuló rendszereihez való alkalmazkodási nehézségek eredménye lehet, minthogy önvédő funkcióként működhet sok kevésbé sikeres polgár számára. Elemzéseim tehát azt mutatják, hogy az anyagi siker a legfontosabb mutatója a társadalmi sikernek, az integrációnak és a megbízhatóságnak. Ezen túl, további érdekes, de egyben meglepő eredmény az, hogy úgy tűnik, az informáltságnak és a képzettségnek nincs hatása a közbizalomra. A kalkulus- és a racionális döntésmélet elgondolásával szemben az intézményekben jobban bízó polgároknak másokhoz képest nincs nagyobb igényük az információkra, amelyeket az intézményektől igényelnének, azok pedig nyújtanának a számukra. Továbbá a jobban bízók nem is informáltabbak a többiekénél, ami pedig az intézményekkel való interakciók, az irántuk való nagyobb érdeklődés következménye lehetne.

Az általam végzett vizsgálat azt is megmutatta, hogy a Luhmann-i értelemben vett rendszerbizalom (confidence) komoly sérüléseket szenvedett el Magyarországon a demokrácia első két évtizede alatt. Luhmann szerint ez a helyzet azzal a következménnyel jár, hogy a polgárok elvesztik érdeklődésüket a közélet és a közélet kérdései iránt, és visszavonulnak a magánszférájukba. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a társadalmi bizalom (trust) megerősödik, mivel a rendszer- és a társadalmi bizalom (confidence és trust) közti viszony nem zéróösszegű játszma. Valójában a trust-típusú bizalom mint stratégiai döntés az ismeretlen másokkal való társas helyzetekben szintén meggyengült a rendszerváltás után eltelt két évtized végére. Ezek a trendek pedig azzal a következménnyel járnak, hogy csökken a

társadalmi cselekvések mértéke, kevesebb a társas érintkezés, az emberek visszahúzódnak a magánszférájukba és inkább annak az ügyeivel foglalkoznak, miközben elvesztik érdeklődésüket és így nem is vesznek részt a közéletben, a közéleti vitákban és a választásokon. Ezek a változások veszélyt jelenthetnek a demokratikus rendszer működésére, mert csökken az interakciók száma és eltűnhetnek a polgárok visszajelzései, amelyek nélkül az intézményeknek nem lesz információjuk arról, mit és hogyan kellene megváltoztatni vagy megerősíteni a rendszerben.

Ezeknek a trendeknek és tendenciáknak az a tanulsága az intézmények számára, hogy jobban oda kell figyelniük a polgárokra, a polgárok bizalomról meghozott döntéseire, és e bizalmi döntések logikájára, hogy a megbízhatóság magasabb szintjét érhessék el. Emellett az eredményeim arra is rámutatnak, hogy a polgárok többre értékelik a hozzáértést, az intézményi kompetenciát, mint a jó szándékot, amikor döntést hoznak, hogy megbíznak bennük vagy sem. Ez azt is jelenti, hogy az intézményrendszer esetében a funkcionalitás és a teljesítmény fontosabb a polgárok számára, mint a becsületesség és az erkölcsi megfontolások. Az eredmények azt is megerősítik, hogy szemben a kulturális megközelítéssel, több közép- és kelet-európai országban, valamint az esettanulmányként bemutatott Magyarországon is a demokrácia és a szabadpiaci gazdaság új intézményeinek nem sikerült a nyugati demokratikus értelemben vett identifikációs bázist nyújtani az állampolgárok számára. Amint számtalan tanulmány és felmérés rámutatott már, a materiális kérdések nagyon erősen befolyásolják a magyar polgárok attitűdjeit, választásait és politikai viselkedését, saját elemzéseim is arra utalnak, hogy a kalkuluselmélet és a racionális döntésemélet megállapításainak megfelelően a polgároknak igényük van a hasznosságra, az előnyökre, a kiszámíthatóságra és a hatékonyságra az intézményekkel kapcsolatban, és ezek azok a jellemzők, amelyeket értékelnek bennük.

4. Fejezet: Főbb hivatkozások

Andrain, Charles F. – Smith, James T. (2006): Political Democracy, Trust, and Social Justice, Boston, Massachusetts: Northeastern University Press

Berger, Peter – Luckmann, Thomas (1967): The Social Construction of Reality, New York: Anchor Books

Clark, Terry Nichols – Inglehart, Ronald (1998): 'The New Political Culture: Changing Dynamics of Support for the Welfare State and other Policies in Postindustrial

- Societies'. In: Clark, Terry Nichols – Hoffmann-Martinot, Vincent (szerk.) (1998): *The New Political Culture*, Boulder, Colorado and Oxford: Westview Press
- Coleman, James S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 1988/94.
- Cook, Karen S. – Cooper, Robin M. (2003): 'Experimental Studies of Cooperation, Trust, and Social Exchange'. In: Ostrom, Elinor – Walker, Jimmy (szerk.) (2003): *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*, New York: Russell Sage Foundation
- Cook, Karen S. (2005): Networks, Norms, and Trust: The Social Psychology of Social Capital. 2004 Cooley Mead Award Address, *Social Psychology Quarterly*, Vol. 68., No. 1.
- Csepeli, György – Örkény, Antal – Székelyi, Mária – Barna, Ildikó (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában, *Szociológiai Szemle*, 2004/1.
- Dasgupta, Partha (1988): 'Trust as a Commodity'. In: Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford, New York: Basil Blackwell
- DiMaggio, Paul J. – Powell, Walter W. (1991): 'The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields'. In: DiMaggio, Paul J. – Powell, Walter W. (szerk.) (1991): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago and London: The University of Chicago Press
- Dunn, John (1988): 'Trust and Political Agency'. In: Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford, New York: Basil Blackwell
- Gambetta, Diego (1988): 'Mafia: the Price of Distrust'. In: Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford, New York: Basil Blackwell
- Gellner, Ernest (1988): 'Trust, Cohesion, and Social Order'. In: Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford, New York: Basil Blackwell
- Hall, Peter A. – Taylor, Rosemary C. R. (1996): Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, 1996/44.
- Hardin, Russell (2004): 'Distrust: Manifestations and Management'. In: Hardin, Russell (szerk.) (2004): *Distrust*, New York: Russell Sage Foundation
- Hechter, Michael (1990): 'The Emergence of Cooperative Social Institutions'. In: Hechter, Michael – Opp, Dieter – Wippler, Reinhard (szerk.) (1990): *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects*, New York: Aldine de Gruyter

- Immergut, Ellen M. (1992): 'The Rules of the Game: The Logic of Health Policy-Making in France, Switzerland, and Sweden'. In: Steinmo, Sven – Thelen, Kathleen – Longstreth, Frank (szerk.) (1992): *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, New York: Cambridge University Press
- Khodyakov, Dmitry (2007): Trust as a Process: A Three-Dimensional Approach, *Sociology* 2007/41.
- Knight, Jack (1992): *Institutions and Social Conflict*, New York: Cambridge University Press
- Kornai, János (2003): Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében, *Beszélő* 2003/6.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*, Avon, Great Britain: Pitman Press
- Luhmann, Niklas (1988): 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives'. In: Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford, New York: Basil Blackwell
- Miller, Alan S. – Mitamura, Tomoko (2003): Are Surveys on Trust Trustworthy?, *Social Psychology Quarterly*, Vol. 66., No. 1.
- Nee, Victor – Ingram, Paul (1998): 'Embeddedness and Beyond: Institutions, Exchange, and Social Structure'. In: Brinton, Mary C. – Nee, Victor (szerk.) (1998): *The New Institutionalism in Sociology*, Stanford: Stanford University Press
- Norris, Pippa (2005): 'Introduction: The Growth of Critical Citizens?' In: Norris, Pippa (szerk.) (2005): *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*, New York: Oxford University Press
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press
- O'Neill, Onora (2002): A Question of Trust, BBC Reith Lectures: <http://www.bbc.co.uk/radio4/reith2002/lectures.shtml>
- Offe, Claus (2000): Demokrácia és bizalom, *Beszélő* 2000/3.
- Ostrom, Elinor (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, New York: Cambridge University Press
- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1996): *New Democracies Barometer IV.: A 10-Nation Survey*, Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- Rose, Richard – Munro, Neil (2003): *Elections and Parties in New European Democracies*, Washington: CQ Press – Congressional Quarterly Inc.
- Rothstein, Bo (2005): 'A társadalmi bizalom és a kormány tisztessége: az ok-okozati mechanizmus'. In: Kornai János – Rothstein, Bo – Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005): *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. A társadalmi*

- bizalom megteremtése a posztszocialista átmenet időszakában, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Shepsle, Kenneth (1989): Studying institutions: some lessons from rational choice, *Journal of Theoretical Politics*, 1989/1.
- Skocpol, Theda (1985): 'Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research'. In: Evans, Peter B. – Rueschemeyer, Dietrich – Skocpol, Theda (szerk.) (1985): *Bringing the State Back In*, New York: Cambridge University Press
- Sztompka, Piotr (2006): New Perspectives on Trust, *American Journal of Sociology*, Vol. 112., No. 3.
- Thelen, Kathleen – Steinmo, Sven (1992): 'Historical Institutionalism in Comparative Politics'. In: Steinmo, Sven – Thelen, Kathleen – Longstreth, Frank (szerk.) (1992): *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, New York: Cambridge University Press
- Uslaner, Eric M. – Badescu, Gabriel (2005): 'Tisztesség, bizalom és jogi normák a demokratikus átalakulásban: miért tudja Bo Rothstein jobban megmagyarázni Svédországot, mint Romániát'. In: Kornai János – Rothstein, Bo – Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005): *Tisztesség és bizalom a posztszocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a posztszocialista átmenet időszakában*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Utasi Ágnes (2006): Társadalmi tőke és bizalom, *Kritika*, 2006/6., http://www.kritikaonline.hu/kritika_06junius_cikkek_utasi.html
- Wallace, Claire (2003): 'Social networks and social capital'. In: Torsello, Davide – Pappová, Melinda (szerk.) (2003): *Social Networks in Movement. Time, interaction and interethnic spaces in Central Eastern Europe*, Šamorín, Dunajská Streda, Szlovákia: Forum Minority Research Institute
- Yamagishi, Toshio (1998): Trust and Social Intelligence. The Evolutionary Game of Mind and Society, <http://lynx.let.hokudai.ac.jp/members/yamagishi/english.htm>
- Yang, Kaifeng (2006): Trust and Citizen Involvement Decisions: Trust in Citizens, Trust in Institutions, and Propensity to Trust, *Administration & Society*, Vol. 38., No. 5.
- Zucker, Lynne G. (1986): Production of Trust: Institutional Sources of Economic Structure, 1840-1920, *Research in Organizational Behavior* 1986/8.

5. Fejezet: Publikációk

Tudományos publikációk magyar nyelven

A globalizáció kiáltványának kritikai olvasata, *Információs Társadalom* 2005/3., pp. 95-104.

A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében (társszerzők: Hann Endre, Karácsony Gergely), In: Sándor Péter (szerk.) (2006): Magyarország politikai évkönyve 2005-ről, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány

A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében (társszerzők: Hann Endre, Karácsony Gergely), In: Sándor Péter (szerk.) (2007): Magyarország politikai évkönyve 2006-ról, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány

Az intézmények iránti bizalom kutatásával kapcsolatos elméleti dilemmák, In: S. Nagy Katalin – Orbán Annamária (szerk.) (2008): Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben, Budapest: Gondolat Kiadó

Az európai uniós intézmények iránti bizalom, In: Lengyel György (szerk.) (2008): A magyar politikai és gazdasági elit EU-képe, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Az Állami Számvevőszék iránti társadalmi bizalom, *Új Magyar Közigazgatás* 2009/8., p. 9.

Az államfő iránti társadalmi bizalom, *Új Magyar Közigazgatás* 2009/9., p. 10.

Az ombudsmanok iránti bizalom, *Új Magyar Közigazgatás* 2009/10-11., p. 19.

Szeretjük-e a versenyt? Vélemények a piacgazdaságról Magyarországon, *Külgazdaság*, 2010/1-2., pp. 130-165.

A közvélekedés a gazdasági versenyről a válság első évében. Háttér tanulmány, In: Laki Mihály – Voszka Éva (szerk.) (2010): Kaleidoszkóp – Versenyhelyzet Magyarországon 2008–2009, Budapest: Pénzügykutató Rt. – Palatinus

S mit gondol a lakosság? (társszerző: Balázs Bálint). In: Pataki György – Fabók Veronika – Balázs Bálint (szerk.): Bölcs laikusok. Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon, Budapest: Alinea Kiadó, Védegylet, ESSRG (megjelenés alatt)

Gazdasági intézmények iránti bizalom a válságban. Kísérlet a gazdasági bizalom tartalmának és működési mechanizmusának feltárására, *Jel-Kép*, 2012/1. (megjelenés alatt)

Tudományos publikációk angol nyelven

Trust toward institutions in Hungary after the regime change. Abstract, In: Carpentier, Nico – Pruulmann-Vengerfeldt, Pille – Nordenstreng, Kaarle – Hartmann, Maren – Vihalemm, Peeter – Cammaerts, Bart (szerk.) (2006): Researching media, democracy and participation. The intellectual work of the 2006 European media and communication doctoral summer school, Tartu, Észtország: Tartu University Press

New Interpretations of the “Savage”, In: Lorencová, Radmila – Speirs, Jennifer (szerk.) (2007): Reflection of Man, Prága: Ermat Praha s.r.o.

Attitudes towards Economic Competition in the Kaposvár Region, In: Lengyel György (szerk.) (2009): Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences, Budapest: Corvinus University of Budapest, Centre for Empirical Social Research – Új Mandátum Publisher

Trust toward institutions. Paper for the workshop 'Multiculturalism and Moral Conflict': http://www.dur.ac.uk/resources/chpt/paper_bakonyi_durham.doc

PRISE: Hungarian report. Interview meeting about security technology and privacy: http://prise.oeaw.ac.at/docs/PRISE_D5.6_Hungarian_Interview_meeting_report.pdf

A sajtóban megjelent elemzések

Közvélemény: gazdasági derű, politikai ború, HVG, 2005/1.

Rossz szomszédság – török átok?, Népszabadság, 2005. március 14.

Szomszédsági iszony, HVG, 2005/43.

Vegyes érzelmek (A közvélemény Sólyom László első elnöki évéről), HVG, 2006/31.

Párt vagy személy? (társszerző: Karácsony Gergely), HVG, 2006/38.

Medián-felmérés a munkabeszüntetésekről, Népszabadság, 2007. november 21.

Növekvő tartozás, csökkenő türelem. Medián-felmérés a devizahitelekről és a gazdasági válság hatásairól, Népszabadság, 2009. július 16.

Az intézmények iránti bizalom Magyarországon: <http://www.median.hu/object.0FE03EBF-774C-4A7A-8D80-232BDF5414A2.ivy>

A pártkötődéstől függ a bizalom. Változott a rendőrség megítélése: <http://www.median.hu/object.37146009-9930-4ad7-9b48-f03f517ac739.ivy>

Szabálykövetők-e a magyarok?: <http://www.median.hu/object.a8a85ac1-413b-43b6-ace2-f54e2fa17e50.ivy>

Bizalom és előítélet: <http://www.median.hu/object.183d2b97-e83d-4d4a-8c6a-3f97fb5dac1c.ivy>

Mire való az igazságszolgáltatás?: <http://www.median.hu/object.e17c43bd-d3a9-4ca1-9483-af68839ce1e0.ivy>

A közvélemény szigorúbban büntetne: <http://www.median.hu/object.238a5a0a-b2e7-4e2e-9ff5-5819d1493fa0.ivy>

Árthatott az igazságszolgáltatás megítélésének a fordulat a móri ügyben. Jogi intézmények, fegyveres testületek iránti bizalom: <http://www.median.hu/object.3a432906-cde4-4e21-a838-5f320102ebc6.ivy>

PRISE – Nemzetközi biztonságpolitikai felmérés magyar eredményeinek összefoglalása:

<http://www.median.hu/kepek/upload/2007-11/PRISE.doc>

A „megakadt” rendszerváltás: <http://www.median.hu/object.d1386463-2efb-4739-9bae-73c3fdfac84a.ivy>

A törvényeket betartatók a legelismertebbek. Az intézmények iránti bizalom 2007-ben:

<http://www.median.hu/object.d2922db5-0ffc-4df9-ac64-27ce39a73767.ivy>

Felmérés a bankokról: <http://www.median.hu/object.9f44872d-a859-4bf1-a7e8-ada09e2c8553.ivy>

A jó szándékukat nem, de a szakértelmüket elismerjük. Gazdasági intézmények iránti bizalom a válság idején: <http://www.median.hu/object.0a0e56fc-dc8b-4f8c-97d9-8b8a7362cbab.ivy>

Kevesebb szolidaritás, több igény az erős, osztogató államra. Medián-gyorsfelmérés a nyugdíjakról: <http://www.median.hu/object.f2658c26-16d5-4584-b34f-dcd850780723.ivy>

Konferencia-részvétel

2006. május 26-27. Prága, Károly Egyetem: Reflection of Man, az előadás címe: New Interpretations of the „Savage”

2006. szeptember 8-9. Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem: „Értékek és normák” interdiszciplináris megközelítésben, az előadás címe: Az intézmények iránti bizalom kutatásával kapcsolatos elméleti dilemmák

2006. november 10-11. Nicosia, Intercollege Research and Development Centre: Between Social Change and Nationalism, az előadás címe: Theoretical Dilemmas on Measuring Trust Toward Institutions

2006. december 4-5. Milánó, Bocconi Egyetem, Institute for Public Administration and Healthcare Management: Social Capital and Sport Governance in Europe. Trust and the Use of Social Ties, az előadás címe: Trust toward institutions as a social capital

2007. március 21-23. Durham (UK), Durham University: Multiculturalism and Moral Conflict, az előadás címe: Trust toward institutions and social trust

2007. május 24-25. Budapest, Az egészségbiztosítás és egészségfinanszírozás kihívásai. II. Generali Reform Műhely Konferencia, az előadás címe: Egyéni stratégiák a hosszú távú bizonytalanság leküzdésére

2008. november 14-15. Veszprém, a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlésének konferenciája: Flow of men, goods and ideas. 'Deliberative Methodsd in Local Society

Research' Panel, az előadás címe: Attitudes Towards Economic Competition in the
Kaposvár Small Area

